

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. І.І.МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

ЛАЗАРОВИЧ ОЛЬГА МИКОЛАЇВНА

О. Лазар

**ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ОПИСУ ФРАГМЕНТІВ
МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ**

Спеціальність 10.02.19 - теорія мовознавства

А в т о р е ф е р а т

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Одеса - 1995

ДВ 3а.3а

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Прикарпатському університеті ім. В.Стефаніка

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
СОКОЛОВСЬКА Жанна Павлівна

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
КОЧЕРГАН Михайло Петрович
кандидат філологічних наук, доцент
КАСІМ Галина Юріївна

Провідна установа - Львівський державний університет
ім. І.Франка

Захист відбудеться "8" червня 1995 року о 13 годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради з філологічних наук, шифр К
068.24.08 в Одеському державному університеті ім. І.І.Мечникова.

Адреса: 270058, м.Одеса, Французький бульвар, 24/26,
ауд.№129.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці
університету.

Автореферат розіслано "5" травня 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

ТХОР Н.М.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

ЛНБ ім. В. Стефаніка

00191765 (T)

У мові, як і взагалі в науці, визначились два напрямки: антропоцентризм та системоцентризм. В основі їх розрізнення лежить пріоритет точки зору мовця і точки зору дослідника, позиції суб'єкта та позиції спостерігача. Перспективним видається поєднання цих напрямків. До опису мовної системи можна підходити з боку інтуїції носія мови, перевіряючи в разі необхідності результати дослідження текстами, і з боку текстів, підтверджуючи їх дані інтуїцією. При вивченні лексико-семантичної системи /ЛСС/ антропоцентричний підхід найбільш прийнятний, оскільки на перше місце ставиться питання про відображення у семантиці сукупності уявлень людини про навколишній світ з позицій і рівня свідомості, які характерні для її часу, ступеня розвитку суспільства, в якому вона живе. З іншого боку, особливістю дослідження змістової сторони мови на сучасному етапі є прагнення до системного вивчення значень. Специфіка бачення загального характеру всієї картини явищ у взаємозв'язку з частинами, з яких вона складається, вивчення їх властивостей визначають **актуальність** дослідження системних відношень у лексиці. Опис лексико-семантичної системи пов'язаний з об'єктивними труднощами, зумовленими значною мірою великим кількісним складом цієї системи. Використання поняття "картина світу" і побудова моделі семантичних відношень сприяють такому аналізу.

У галузі семантичних досліджень знайшли висвітлення в основному окремі фрагменти мовної картини світу. Разом з тим недостатньо вивчені відношення та зв'язки між такими фрагментами /підсистемами/. У розв'язанні цих питань і полягає **мета** роботи.

Новизна дослідження визначається поєднанням проблеми системного опису з побудовою моделі системних відношень. Лексико-семантична система розглядається у взаємозв'язку з такими поняттями, як "картина світу", "мовна модель світу", "системний підхід". Модель у семантиці встановлюється не апріорно, а на основі ієрархії сем, що вимагає дослідження окремих фрагментів. Оскільки мова йде про систему, постає питання про одиницю та елементи, варіант та інваріант.

Відповідно до поставленої мети визначаються такі **завдання**:

1. Встановити на основі аналізу наукової літератури ступінь дослідження таких питань, як відображення картини світу в семантиці, визначення особливості побудови окремих фрагментів мовної картини світу,

семантичної структури слова, місця лексико-семантичної системи в мовній моделі світу.

2. На основі дослідження прикметників 'оцінки', 'простору', дієслів зорового сприйняття, іменників із класемою 'природа' визначити склад лексико-семантичного поля, ієрархію сем у семемах та семантемах, місце кожної групи в мовній моделі світу.

3. Встановити взаємозв'язки між окремими фрагментами лексико-семантичної системи та визначити особливості кожного фрагмента у відтворенні картини світу в різних мовах.

4. Виявити співвідношення внутрішніх та зовнішніх факторів у мові і можливість використання останніх при класифікації лексики.

Характер дослідження зумовив необхідність використання різних методів: методу компонентного аналізу, комбінаторної методики, порівняльного аналізу, методу опозицій, моделювання, опису і спостереження.

Матеріалом дослідження послужили тексти різних авторів та жанрів /загальним обсягом 650 сторінок/, а також чотири лексико-семантичні групи слів /прикметники 'оцінки', 'простору', дієслова зорового сприйняття, іменники із класемою 'природа'/, загальним обсягом більше 2000 лексем. Названі лексико-семантичні поля вибрані шляхом суцільного аналізу Словаря російського язика в 4-х томах, Словника української мови в 11-ти томах та часткового аналізу Словника польської мови в 10-ти томах.

Теоретична та практична значимість дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані в лексикографії при складанні ідеографічних словників, у моделюванні мовної картини світу, при розробці спецкурсів та спецсеминарів, а також у подальших дослідженнях лексико-семантичної системи.

На захист виносяться такі **положення**:

1. Опис лексико-семантичної системи, її цілісний аналіз проходить два етапи: від частин і одиниць до цілого та від цілого до частин та одиниць. Частини лексико-семантичної системи - це ряди, групи, поля, класи одиниць. Одиниці - семеми, елементи - семи. Семи даної мови, взяті у своїй сукупності, утворюють ту структуру, на основі якої встановлюється модель семантичних відношень.

2. Для розуміння системи суттєвими є чотири характеристики:

1/ одиниці; 2/ структура; 3/ цілісність; 4/ функціональна спрямованість. Таким чином, дослідження семантичної структури слова, аналіз елементарних компонентів, опис семантем - це дослідження одиниць. Аналіз відношень між семами, встановлення їх ієрархії - це визначення структури лексико-семантичної системи. Побудова моделі семантичних відношень у лексиці можлива тільки за умови розуміння ЛСС як цілісної організації, яка виконує відповідні функції.

3. Лексико-семантична система, як і система мови в цілому, розміщена на трьох рівнях: семи і їх ієрархія належать до рівня мовної абстракції; семантеми і їх ієрархія - до рівня норми; семеми - до рівня індивідуального мовлення.

Робота **апробована** у формі доповідей на засіданні кафедри слов'янських мов Прикарпатського університету ім.В.Стефаника, міжвузівських конференціях "Семантика мови і тексту" /Івано-Франківськ, 1990, 1993/, наукових читаннях, присвячених 50-річчю заснування кафедри російської мови Львівського державного університету ім. І.Франка /Львів, 1994/. Основні результати дослідження викладені в чотирьох публікаціях.

СТРУКТУРА ДИСЕРТАЦІЇ

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури, який нараховує 226 найменувань.

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми та її наукова новизна, визначається мета, завдання і методи дослідження, формулюються основні положення, що виносяться на захист.

Перший розділ "Проблеми системного аналізу лексики. Системний підхід, "картина світу" і компонентний аналіз" включає три параграфи. Предметом уваги є лексико-семантична система, її аналіз у зв'язку з поняттями "системний підхід" та "мовна картина світу".

Г.А.Бругтян відзначає, що картину світу в нашій свідомості можна уявити у вигляді двох моделей - концептуальної моделі світу і мовної моделі світу; зміст мовної моделі світу включає перш за все весь зміст концептуальної моделі світу і, крім того, власне мовний зміст, який розглядається як "додаткова інформація про світ". Це співвідношення можна

вивчати в двох напрямках: від мовної картини світу до понятійної і від понятійної картини світу до мовної.

В історії розвитку науки про мову поняття "картина світу" асоціювалося зі структурою словників і навпаки. Основою для таких асоціацій деякі автори вважають два моменти. По-перше, ніхто не може заперечувати зв'язку структури словника з дійсністю, з реальністю, відображеною в лексиці. По-друге, ніхто не знає, як, в якому вигляді існує словник у голові індивіда, в свідомості носія мови. Схеми ідеографічних словників /Словник Поллукса, Роже, Касареса, Халліга та Вартбурга/ свідчать про те, що та сама дійсність бачилась окремими авторами у різних країнах і в різні епохи неоднаково. Це зумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Але загальним є той факт, що всі ідеографічні словники відображають сукупність уявлень людини про навколишній світ з тих позицій, з того рівня свідомості, які характерні для її часу, для рівня розвитку суспільства.

Пізнання лексико-семантичної системи відбувається через словник. Словникова стаття самою своєю побудовою показує, що слово існує в складі різних підмножин як член цих підмножин. Це підтверджує аналіз предметно-логічної частини семем. Так, семема сестра, входить у семантичне поле 'родичі':

x /сестра₁/ $\in M$ /брат, отец, сестра, мати, син, дочка, дедушка, бабушка, внук, внучка и др./.

Інша семема сестра₂ включається в семантичне поле 'медичний персонал':

y /сестра₂/ $\in M_1$ /санитар, санитарка, фельдшер, врач, доктор и др./.

Принципова можливість послідовного опису лексики шляхом розподілу її одиниць у різні семантичні поля /підмножини/ свідчить про її системну організацію.

Слова наявні у всіх підсистемах мови. Але говорити про лексику як систему можна тільки маючи на увазі словниковий склад у його протиставленні граматичній будові мови. Система в лексиці відкрита, на противагу відносно закритій системі в граматиці, особливо в фонетиці.

Вивчаючи лексико-семантичну систему, приходимо до висновку про необхідність моделювання семантичних відношень, оскільки слова "живуть" не відокремленим життям, а об'єднуються незалежно від нашої свідомості в

різні групи. Важливо те, який принцип ляже в основу цього об'єднання. На сьогодні найбільш поширені модель "рівнів" та модель "поля". В нашому дослідженні виходимо з трьох рівнів, у межах яких описуються мовні одиниці: 1/ рівень мовної абстракції; 2/рівень норми; 3/рівень індивідуального мовлення.

У семантичних дослідженнях зроблена спроба класифікації на основі категорії пізнання /Соколовська Ж.П./. За основу беруться вісім категорій: буття, простір, час, рух, окреме, якість, кількість, відносини. Наповнення моделі проходить за рахунок того, що розкривається зміст категорій пізнання і сфер буття з їх багатоплановістю та багатосистемністю. Ось один із фрагментів цієї схеми:

в і д н о с и н и			
види відносин	відносини в ряду подібних	відносини цінності	суспільні відносини
1/ взаємозв'язок	1/ роль	1/ цінності	
2/ відповідність	2/ функція	2/ оцінка	
3/ співвіднесеність	3/ місце в ієрархії		
4/ класифікація відносин	4/ призначення		

Оцінка поділяється на: 'позитивну', 'негативну', 'узагальнену', 'конкретну', 'об'єктивну', 'суб'єктивну', '=Н', '<Н', '>Н'. Оцінка 'позитивна' представлена такими семемами: рос. хороший₁, добрый₂, славный₃, благой₁, путный₂, положительный₂, похвальный₁, отличный₂, прекрасный₂, замечательный, исключительный₁ та ін.; укр. хороший₁, добрий₂, красний₂, славний₂, позитивний₂, відмінний₂, успішний₁, ідеальний₁, путній₁ та ін.; польськ. błogi₂, zdatny₂, idealny₀, cudny₁, wzorowy₁, wyborny₂.

Системні відношення в лексиці не обмежуються тільки такого роду зв'язками. Окремі групи, мікрополя, поля, класи слів взаємопов'язані і взаємозумовлені. Функцію зв'язку беруть на себе відтінки значень, граматична оформленість, емоційно-стилістична характеристика, лексична і синтаксична сполучуваність.

Ще складніший характер набувають відношення між словами, якщо зробити порівняльний аналіз лексики слов'янських мов за даною моделлю. Збір, нагромадження конкретного мовного матеріалу споріднених мов згідно з

моделлю семантичних відношень дає можливість зробити висновки про лексичну диференціацію слов'янських мов - тобто послідовно для кожного фрагмента "картини світу" визначити: 1/ які загальнослов'янські слова є в кожній мові; 2/ які з цих слів зникли або були замінені іншими; 3/ як в кожній мові виражається сукупність уявлень людини про оточуючу її об'єктивну дійсність. Споріднені мови можуть відрізнятись не лише лексично, а й тим, які значення мають спільні для них слова в одній мові порівняно зі значеннями цих же слів в іншій мові. Часткові розбіжності демонструють у колі спільної лексики національно-специфічні видозміни, які відображають певним чином закономірності семантичної системи мов. Так, укр. *заховати* і білорус. *захаваць* співпадають в двох значеннях: 1/ 'покласти так, щоб інші не змогли знайти' /основне в українській мові і розмовне в білоруській/;

2/ 'зберегти у попередньому вигляді, зберегти попереднє становище' /розмовне в українській мові на відміну від нейтрального в білоруській/. Інші семема даної лексики в двох мовах не співвідносяться: білорус. 1/ 'врятувати від смерті, небезпеки' /Каб *захаваць* жыццє камандзіра, патрэбна ампутацыя/; 2/ 'дотримуючись правил, виконувати' /*Захаваць дысцыпліну*/.

Аналізуючи лексико-семантичну систему, виникає необхідність дати характеристику її підсистем. Підсистемами в ЛСС є окремі лексико-семантичні поля. Семантичні поля можуть включати як слова однієї частини мови /прикметники кольору, простору/, так і семантично співвідносні класи /групи/ слів різних частин мови. Наприклад, семантичне поле 'соціальні відносини' включає:

1/ **дієслова** /рос. дружить, приятельствовать, водиться, враждовать, контактировать, общаться, сотрудничать; укр. дружити, приятелювати, ворогувати, контактувати, спілкуватися, співпрацювати та інші/;

2/ **абстрактні іменники**, які характеризують ситуацію в цілому /рос. дружба, вражда, конфликт, общение, сотрудничество, добрососедство; укр. дружба, ворожнеча, конфлікт, спілкування, співпраця і інші/;

3/ **прикметники**, які виражають ознаку предметів та явищ і мають відношення до даної ситуації, події /рос. дружный, родственный, контактный, общительный; укр. дружній, родинний, контактний і подібні/.

Семантичні поля не розділені чіткою межею і часто взаємодіють.

Застосування компонентного аналізу значно ускладнило модель "поля" в семантиці, розкрилися внутрішні механізми і динаміка смислових взаємодій. Семи, взяті у сукупності, утворюють ту структуру, за допомогою якої встановлюється модель семантичних відношень у лексиці, а на основі моделі семантичних відношень визначається ієрархія сем: класами /K/ - 'невизначеність сфери буття' /K₁/, 'природа' /K₂/, 'людина' /K₃/, 'суспільство' /K₄/; родосеми - 'буття' /P₁/, 'простір' /P₂/, 'час' /P₃/, 'рух' /P₄/, 'окреме' /P₅/, 'якість' /P₆/, 'кількість' /P₇/, 'відносини' /P₈/. Семи, які співвідносяться з основними моментами змісту категорій пізнання, визначаються як видосеми першого порядку /V₁/, далі для кожної V₁ визначаються семи другого, третього і подальших порядків. Наприклад: Дорогой₂ - 'такой, которым дорожат'. Д. человек.

K₃ - 'людина'

P₈ - 'відносини', 'оцінка'

V₁ - 'позитивна'

V₂ - 'узагальнена'

V₃ - 'суб'єктивна'

V₄ - '=Н'

Як правило, родосеми і класеми не входять в словникову статтю, вони знаходяться в підсвідомості. Це викликає певні труднощі при класифікації значень, при підведенні їх під більш загальні категорії.

Не всі підсистеми лексико-семантичної системи однаково піддаються компонентному аналізу. В більшості випадків потрібно проводити велику роботу для "проникнення" в суть значення, осмислення ієрархії сем у предметно-логічній частині семеми, поняття чи фрагмента об'єктивної дійсності, в які входить аналізована група значень.

У **другому розділі** "Семантична структура слова" аналізується одиниця лексико-семантичної системи - лексичне значення, поняття досить складне і багатопланове. В роботі, що реферується, приймається твердження, що лексичне значення не може бути як "чисто" мовним, так і винесеним за межі мови. Але, відображаючи позамовну дійсність, значення одночасно являє собою мовну реальність, воно - факт мови. Значення слова визначається як "змістова сторона слова, яка включає в себе абсолютну цінність /сигніфікат/, відносну цінність /значимість/ і синтаксичну цінність /валентність/ у

єдності". Тільки діалектичне поєднання всіх компонентів дає уяву про лексичне значення слова як семантичну структуру слова.

Терміном "семантична структура слова" в лінгвістичній літературі позначається:

1/ структура /семантика/ слова як поєднання всіх його значень і граматичних форм;

2/ структура кожного значення зокрема.

В зв'язку з цим приймається розмежування термінів: лексема - для позначення багатозначного слова у сукупності його значень; семема - окреме значення лексеми.

Характеристика смислової структури лексеми викладена в роботах П.В.Чеснокова, Д.М.Шмельова, Л.А.Новикова, Ж.П.Соколовської, М.І.Толстого та інших.

Лексема "добрый" включає вісім семем:

добрый₁ - 'относящийся к людям с расположением, проникнутый сочувствием к ним, готовый помочь; отзывчивый'. Д. люди;

добрый₂ - 'основанный на расположении к людям, желании добра; хороший, нужный, полезный людям'. Д. дело;

добрый₃ - 'благоприятный, несущий благо, успех, радость'. Д. известия;

добрый₄ - 'связанный взаимным расположением, взаимным сочувствием'.

Д. знакомые і т.д.

Семема на парадигматичному рівні в порівнянні з іншими семемами має свою структуру і включає ряд компонентів:

1/ предметно-логічну частину /смісл слова/;

2/ граматичну характеристику /значення частини мови і систему словозмін/;

3/ експресивно-стилістичну характеристику;

4/ відтінок значення;

5/ лексичну і синтаксичну сполучуваність.

На синтагматичному рівні семема - найменша одиниця.

Предметно-логічна частина слова має свою структуру. Для позначення компонентів смислу використовується термін "елементарні смисли" або "семи". Слід відзначити, що термін "сема" найбільш прийнятний у лінгвістичній літературі. Можливо, це пояснюється етимологічними

зв'язками цього терміна з більш широкими поняттями "семантика" та "семена".

Саме визначення семи зазнало значних змін, але в більшості випадків вказується на її елементарність, одноплановість та універсальність.

Зроблені вище висновки підтверджуються аналізом смислової структури прикметників 'оцінки'. Відібрані семеди подаються списком, при цьому вказується місце семеди в структурі відповідної лексеми:

'оцінка' 'позитивна': рос. хороший₁, добрый₂, славный₃, путевый₃, стоящий₂, правильный₄, положительный₂; укр. хороший₁, добрий₁, красний₂, славний₂, славетний₂, вартий₂; польськ. sławny₁, błogi₂, dzielny₂, zdalny₂, stosowny₁;

'оцінка' 'негативна': рос. плохой₁, негодный₂, дурной₁, низкий₃, недобрый₄; укр. поганий₁, темний₂, злий₁, чорний₃, мерзенний₁; польськ. niezdatny₁, lichy₂, kiepski₂, marny₁.

Далі були визначені прикметники 'оцінки' з точки зору вигоди, користі, необхідності, придатності та ін. /всього приблизно 600 лексем/. У результаті компонентного аналізу даних семем були виділені такі семи: 'який володіє позитивними властивостями', 'доброї якості', 'який задовільняє певні вимоги', 'досить гарний', 'який наділений високими позитивними властивостями', 'який перевершує інших за якістю', 'найкращий за якістю', 'який може бути зразком', 'дуже гарний' і т.д. Але компонентний аналіз виявився недостатнім для виділення окремих сем, тому в ході подальшого дослідження були використані метод зіставлення семем і комбінаторна методика.

Семантичні елементи смислу 'оцінка' встановлюються на основі таких зіставлень:

- 1/ хороший - красний, хороший - большой: 'оцінка' - 'не оцінка';
- 2/ хороший - плохой: 'оцінка позитивна' - 'оцінка негативна';
- 3/ хороший - умный, хороший - честный, плохой - глупый, плохой - злой: 'оцінка узагальнена' - 'оцінка конкретна';
- 4/ глупый - глуповатый - глупенький; отличный - отличнейший: 'оцінка об'єктивна' - 'оцінка суб'єктивна';
- 5/ хороший - отличный, хороший - неплохой: '=нормі позитивної оцінки', '<Н', '>Н'.

Таким чином, можна зробити висновок, що предметно-логічна частина семем з видосемою 'оцінка' може бути описана за допомогою таких семантичних компонентів: 1/ 'оцінка позитивна'; 2/ 'оцінка негативна'; 3/ 'оцінка конкретна'; 4/ 'оцінка узагальнена'; 5/ 'оцінка суб'єктивна'; 6/ 'оцінка об'єктивна'; 7/ '<Н'; 8/ '=Н'; 9/ '>Н'.

Хороший - 'обладающий положительными	1/ 'оценка' 'положительная'
качествами или свойствами; вполне	2/ '=Н'
удовлетворяющий своим качеством	3/ 'обобщенная'
предъявляемым требованиям; такой	4/ 'субъективная'
как надо; заслуживающий одобрения.	
Х. условия	

На певному етапі аналізу, для уточнення встановлених видосем і їх ієрархії, була використана комбінаторна методика. Всі елементи згруповуються в чотири підмножини:

1/ 'характер оцінки'	1/ 'позитивна' 2/ 'негативна'
2/ 'міра оцінки'	1/ '=Н' 2/ '<Н' 3/ '>Н'
3/ 'кількість оцінюваних'	1/ 'конкретна' 2/ 'узагальнена'
4/ 'наявність/відсутність засобів вираження суб'єктивної оцінки'	1/ 'суб'єктивна' 2/ 'об'єктивна'

У результаті отримали всього 24 смисли:

1111 - позитивна оцінка =Н конкретна суб'єктивна

1211 - позитивна оцінка <Н конкретна суб'єктивна

1311 - позитивна оцінка >Н конкретна суб'єктивна та ін.

Зробивши порівняльний аналіз цілих лексико-семантичних полів в українській, російській та польських мовах, можна відзначити, що значна кількість лексем мають різний склад семем. Так, лексема "багатий" має три семеми в російській та польській мовах, в українській мові ця лексема розвиває ще два значення:

Багатий	Багатий
1. Обладающий большим имуществом, большими материальными ценностями. Б. страна.	1. Який володіє багатством. Б. село. 2. Який має багато в достатку чого-небудь. Б. країна.
2. Пышный, роскошный, прекрасный, великолепный. Б. мысль.	4. Розкішний, пишний, дуже гарний. Б. коси
3. Обильный, в высшей степени достаточный. Б. урожай.	3. Великий, достатний, повний. Б. урожай.
	5. Цінний чим-небудь, високоякісний. Б. матеріал.

Така неоднакова кількість семем у різних мовах пояснюється більшою функціональною навантаженістю та ширшими синтагматичними властивостями семем в українській мові.

У процесі дослідження ми зустрілися з фактом, коли деякі аналізовані семемі, відібрані інтуїтивно як семемі з одним смислом 'оцінка', насправді мають два значення: 'оцінку' та 'міру' /хороший, неплохой, отличный и др./.

Місце досліджуваної групи прикметників 'оцінки' в загальній мовній моделі світу визначається так: семантичне мікрополе 'оцінка', яке встановлено інтуїтивно і перевірено шляхом визначення ієрархії сем, належить до поля 'відносини', мають загальну підкласему 'a priori', яка входить до класемі 'людина і Всесвіт' /за класифікацією Р.Халліга і В.Вартбурга/.

Системний аналіз лексичного матеріалу показав, що найважливіші ознаки прикметників 'оцінки' - структурність, дифузність їх значення, здатність до нейтралізації і наявність суб'єктивного моменту.

Розглядаючи лексико-семантичні поля на парадигматичній основі, ми не можемо уникнути їх синтагматичних зв'язків. Для розкриття семантичної структури слова в більшості випадків достатньо розглянути один аспект, коли результати синтагматичного і парадигматичного аналізу збігаються, тобто, коли вивчення слова в іншому аспекті нічого нового не приносить. Оскільки синтагматичний та парадигматичний аспекти не завжди корелюють, то для одержання реальної картини семантичної структури слова потрібно враховувати як синтагматичні, так і парадигматичні властивості слова.

У даному дослідженні на синтагматичному рівні розглядаємо дієслова зорового сприйняття. В самому змісті цього лексико-семантичного поля відображена така ситуація дійсності, в якій головними учасниками виступають суб'єкт і об'єкт. Більша частина семем лексеми *смотреть* характеризує суб'єкт ситуації сприйняття. Отже, відмінності між такими семемами можуть бути тільки в об'єктному плані. Проаналізувавши 15 семем лексеми *смотреть*, можна зробити висновок, що в переважній більшості вони проникають в різні семантичні поля: розумової діяльності, поле емоції, поле відносин і т.д. /Мы иронически *смотрели* на такие занятия; Перемешалась явь и дремь, *смотрю* сквозь памяти затмение и др./.

Цікавими виявились зв'язки дієслова *смотреть* з його похідними. Наприклад, семема *смотреть*₃ - 'иметь надзор, попечение о ком-либо' синонімічна похідному дієслову *присматривать*: 'смотреть за больным' - 'присматривать за больным'. Загальний компонент значення 'конкретна діяльність як наслідок спостережень'.

На синтагматичному рівні визначаються такі моменти, коли та сама сема повторюється двічі: Открылась выставка. И хлынул тут народ, чтобы своими *посмотреть глазами*... Андрей Иванович *смотрел* тяжелым, неподвижным *взглядом*, в его зрачках горело дикое бешенство. В другому випадку на перший план виступає не сема 'зір', а ознака 'тяжелый, неподвижный'.

У багатьох випадках спостерігаються явища, пов'язані з нейтралізацією семантичних відмінностей: Он быстро *пересмотрел* газеты і Он быстро *перечитал* газеты. Семема *перечитал* включає і сему 'сприймати зором'.

На синтагматичному рівні одні семи зникають, а інші з'являються. Причому зникнення проходить в двох аспектах:

- 1/ зникають тільки диференціальні семи, архісема зберігається;
- 2/ зникають і диференціальні семи і архісеми, з'являються семи, які характеризують лексичне значення як представника групи дієслів психічної діяльності.

В третьому розділі "Досвід опису фрагмента лексико-семантичної системи" зроблено загальну характеристику окремих фрагментів мовної картини світу.

Ю.М.Караулов як один із аргументів на захист поняття "семантичне поле" формулює положення про те, що окреме слово не розрізняється на тому рівні, де складається картина світу. В зв'язку з цим виникає питання про необхідність оперувати більш широким поняттям, ніж семема чи сема. В нашій роботі, слідом за Ж.П.Соколовською, приймаємо термін "семантема" - інваріант смислу, який характеризується набором семантичних елементів /сем/, що мають певну ієрархію. Семантема і сема співвідносяться між собою як одиниця і елемент смислової сторони мови. Сема відноситься до рівня мовної абстракції, семантема - до рівня норми.

Проведений компонентний аналіз ряду семем дав можливість викласти зміст відповідних семантем у вигляді ієрархії сем:

'хороший' - 'отношения', 'оценка', 'положительная', 'объективная', 'обобщенная', 'степень', '=Н';

'неплохой' - 'отношения', 'оценка', 'положительная', 'объективная', 'обобщенная', 'степень', '<Н';

'плоский' - 'признак', 'пространство', 'характер поверхности', 'без шероховатостей';

'толстый' - 'признак', 'пространство', 'объем', 'измерение', 'в поперечном сечении', 'значительный'.

У наведених прикладах першою вказана родосема, далі - видосеми різних порядків.

До однієї семантеми відносимо семеми, смисли яких включають однакові класеми, родосеми, видосеми. Семи ступеня / '=Н', '<Н', '>Н' / та індивідуальні семи можуть не збігатися. Тоді комбінаторними відтинками семантеми хороший слід було б відзначити:

1/ семему хороший₁ разом з відтинками значення, які знаходимо в МАС: 'удачный, благоприятный'. Х. совет; 'опытный. искусный в своем деле'. Х. врач; 'примерного поведения'. Х. мальчик;

2/ семеми: добрый₂, славный₃, благой₁, ладный₃, путный₂ - які відрізняються відтинками значення;

3/ семеми хороший₂, хороший₃, хороший₄, а також семеми благоприятный₁, блестящий₄, образцовый₂, идеальный₂.

Семантема як інваріант значення співвідносна з таким поняттям, як семантична домінанта. Таке співвідношення дає можливість визначити ступінь узагальнення семантеми.

Семантема - це мовне лексичне поняття. Однак, у мовознавстві доцільніше зберегти термін "семантема", оскільки "поняття" - це категорія логічних досліджень. У порівнянні з поняттям семантема, по-перше, менш абстрактна, тому що вона обов'язково вимагає граматичного оформлення, тобто включає граему /для семантем-прикметників - це сема 'ознака'/. По-друге, зміст семантеми може бути заданий чітко визначеною кількістю елементарних компонентів.

В останньому параграфі третього розділу дається загальна характеристика окремих фрагментів мовної картини світу. Фрагмент із класомою 'природа' /в даному дослідженні прикметники на позначення тварин і рослин, запозичені з англійської мови/ відносно замкнута підсистема зі своїми властивостями та зв'язками. Ця група легко виділяється на основі аналізу словникових тлумачень, включає однозначні слова, входить в мікрополе 'природа', ідеополе 'буття'.

Лексико-семантичне поле прикметників 'простору' має досить складну структуру і утворює шість мікрополів: 'особливості простору', 'розміщення предметів відносно чогось', 'місце, розташування в просторі' та ін.

Аналіз окремих фрагментів приводить до висновку, що потрібно збільшити одиниці класифікації. Якщо семантема - інваріантна одиниця семантики, то повинна існувати одиниця рівня ідеоматики. Таку роль на себе бере ідеолексема /Ж.П.Соколовська/. Це образ, загальна ідея в одному фрагменті об'єктивної дійсності. Вона не може бути представлена у вигляді ієрархії сем.

У висновках роботи констатується, що аналіз семантичних відношень носить системний характер.

При дослідженні окремих фрагментів лексико-семантичної системи встановлено, що кожен такий фрагмент не існує окремо, а обов'язково пов'язаний з іншим. Тому ті семеми, які складають ядро одного поля, входять до периферії другого поля. Таким чином, можна відзначити самостійність значення, поля, підсистеми з одного боку, і залежність

окремого від системи - з іншого. Системність полягає стільки ж у поділі предметів на їх елементи, скільки в поєднанні їх в одне ціле.

Встановлення ієрархії сем, побудова моделі семантичних відношень і характеристика складних взаємозв'язків між семемами свідчить про те, що лексико-семантична система, як і система мови в цілому, розміщена на трьох рівнях: семи і їх ієрархія відносяться до рівня мовної абстракції, семантими і їх ієрархія - до рівня норми, семеми - до рівня індивідуального мовлення.

У даному дослідженні предметно-логічна сторона семем та семантична структура слова розглядається на синтагматичному та парадигматичному рівнях. У подальших дослідженнях ці питання можна вивчати у зв'язку з граматичною будовою мови.

Основні результати дисертації викладені в таких публікаціях:

1. Русско-украинские соответствия с общим значением "бытие" // Матеріали міжвузівської конференції "Семантика мови і тексту". - Івано-Франківськ, 1990. С.312-314.
2. Лексико-семантична система і мовна картина світу /на матеріалі роману П.Куліша "Чорна рада"/ // Пантелеймон Куліш і сучасність. Матеріали Всеукраїнської конференції. - Івано-Франківськ, 1994. С.104-106.
3. Лексична сполучуваність і семна структура слова /на матеріалі творів Т.Шевченка/ // Т.Шевченко і становлення української нації. Матеріали наукової конференції. - Івано-Франківськ, 1994. С.106-108.
4. Семный анализ лексики на синтагматическом уровне // Матеріали наукових читань, присвячені 50-річчю заснування кафедри російської мови Львівського університету. - Львів, 1994. С.

АННОТАЦИИ

Lazarovych O.N. Theoretical problems of the description of the fragments of a Language picture of the word.

Thesis for a degree of candidate of philology in the speciality 10.02.19 - theory of linguistics. Odessa State University. Odessa, 1995.

The Thesis presented for defence deals with the theoretical problems of the description of lexicosemantic system, in particular its specific fragments. Four characteristics of the system were found to be the most essential to the given study: units, structure, integrity and functional direction. The analysis of semantic structure of the word, the description of sementeme, different kinds of relations between semems, the establishment of their hierarchy, the structure of the model of semantic relations make up the methodology of studying of the lexicosemantic system.

Лазарович О.Н. Теоретические проблемы описания фрагментов языковой картины мира.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.19 - теория языкознания. Одесский государственный университет. Одесса, 1995.

Защищается научная работа, в которой рассмотрены теоретические проблемы описания лексико-семантической системы, в частности ее отдельных фрагментов. Наиболее существенными в данном исследовании оказались четыре характеристики системы: единицы, структура, целостность и функциональная направленность. Анализ семантической структуры слова, описание семантемы, различного рода отношений между семемами, установление их иерархии, построение модели семантических отношений является методологической основой при изучении этих характеристик лексико-семантической системы.

Ключові слова: картина світу, мовна модель світу, семантична структура слова, лексема, семема, семантема, варіант, інваріант.

261/805

*****
Підписано до друку 19.04.95 р. Формат 1/16.
Друк. арк. 1. Віддруковано у видавництві Прикарпатського
культурно-просвітницького наукового фонду "Розвій"
Зам. 1143. Тираж 100.
*****

AB 32.327